

ТРОЯНДИ В РОСІЙСЬКИХ САДАХ І ПАРКАХ XVII—XVIII ст.

Наведено історичні відомості щодо сортименту і способів використання троянд у російських садах у XVII—XVIII ст.

Троянди відомі в культурі приблизно 5 тисяч років [27], але на території Київської Русі вони разом з іншими декоративними рослинами з'являються тільки в XVII ст. [4]. Монографії з історії російських садів і парків [4, 9, 15] містять головним чином відомості щодо прийомів їх планування. Тому дослідження рослинності старовинних парків, зокрема становлення і розвитку культури троянд, які згодом стали однією з основних культур декоративного садівництва, становлять великий науковий інтерес. Композиції з троянд посідають чільне місце серед об'єктів садово-паркового мистецтва. Вивчення використання троянд у садах і парках в історичному аспекті дає можливість зрозуміти процес формування розаріїв у контексті історичного розвитку садово-паркового мистецтва.

Метою наших досліджень було вивчення способів використання троянд у російських садах і парках XVII—XVIII ст. Троянди є недовговічними рослинами: їх вік обмежується 20—30, іноді 50 роками. Тому в старовинних парках ці рослини не збереглися. Дослідити їх сортимент і способи використання в садових композиціях XVII—XVIII ст. можна лише за літературними джерелами. Оскільки частина території України тоді входила до складу Російської імперії, то українське садово-паркове мистецтво цього періоду потрібно розглядати в загально-російському контексті.

Б.А. Данілов, В.М. Борткевич зазначають, що найстаріші сади на території Росії

було створено у Москві [8]. За даними А.А. Антонової [1], вже в XIV ст. тут існували сади: Бутів, Терехів, Чичагів.

Д.С. Лихачов пише, що в XVI ст. палацові села навколо Москви мали сади: Красное, Рубцово, Черкізово, Воробйово, Коломенське. У цих садах поряд з плодовими деревами, ягідними кущами вирощували квіти й ароматні трави, зокрема "сереборинник російський и немецкий" (шиповники), белый и красный [15, с.110].

Російське садове мистецтво досягло високого розвитку в середині XVII ст., коли в період утворення централізованої держави зросло значення її столиці — Москви. Більша частина землі була власністю царя і боярської знаті, і на цих територіях поблизу Москви створено велику кількість садів.

За даними Н.А. Базилевської, до початку XVII ст. троянди у садах були відсутні, але багато було "своробориннику". В "Стовпцях" царя Олексія Михайловича, датованих 1671—1674 рр., наведено записи обстеження садів у селах Підмосков'я: Коломенському, Кунцеве, Ясеновому і Борисові. В цих "Стовпцях" серед трав згадуються лікарські рослини і квіти — волошки, розмарин, гвоздика, майоран і свороборинний цвіт, або шипшина [2].

Д.С. Лихачов зазначає, що характерною особливістю російських садів XVII ст. були так звані висячі сади [15]. Т.Б. Дубяго пише, що "сады на территории городских усадеб размещались иногда на уровне верхних этажей домов. В этом случае они носили характер висячих садов и назывались в древней Руси "верховыми". Планировка верхних садов в XVII ст. была регулярной и

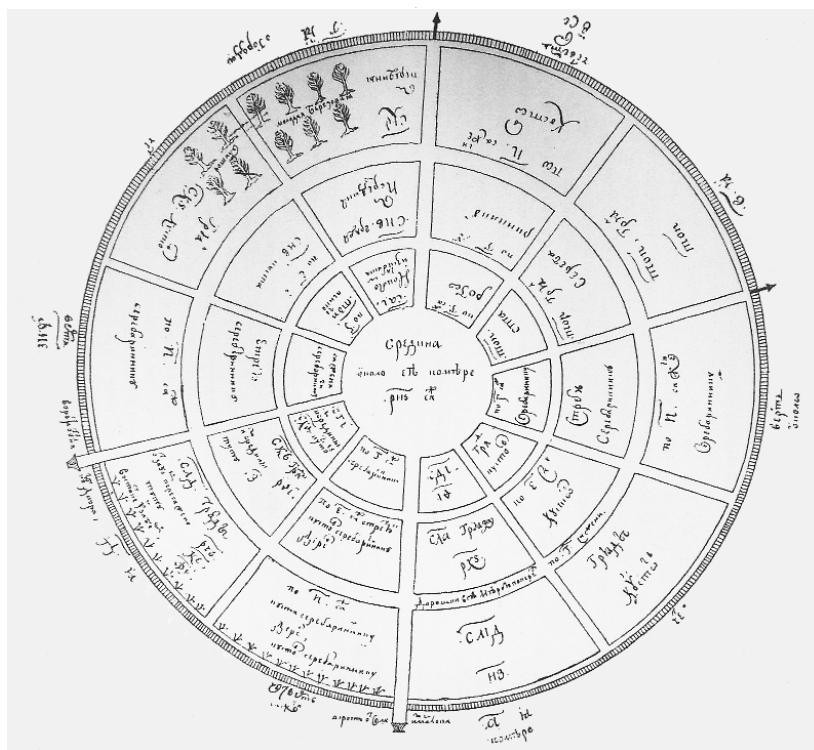

Рис. 1. План круглого Аптекарьского саду. Креслення XVII ст.

очень простой. Сад обычно имел несколько дорожек, которые пересекались под прямым углом. Участки между дорожками обрамлялись тонкими досками, которые были поставлены на ребро. В "ящиках", которые образовались, высаживались цветы, главным образом пионы, тюльпаны, белые и желтые лилии, красные розы, гвоздика, а также разные сорта яблонь. Из кустарников преобладали шиповники и ягодные кусты. Только с XVII ст. в московских садах начали появляться махровые розы, которые были привезены из Западной Европы. До этого, по словам Олеария, который посетил Москву в 30- и 40-х годах XVII в., русские сады украшались только шиповниками" [9, с. 18].

У XVII ст. у Москві і Підмосков'ї існувала велика кількість садів, про що дає уяву рукопис "Список дворцовых садов в Москве и дворцовых селах в московской губернии" [15, с. 110]. За даними А.А. Антонової, у цей період у Москві і Підмосков'ї існувало 43 сади [1].

Вперше троянди з'явилися в Росії під час царювання Михайла Федоровича (1596—1645), який дуже любив квіти. "Царь Михаил много тратил казны на выписку из-за границы редких растений для своего сада. Для него впервые были привезены в Россию садовые розы, красота и аромат которых не были до него у нас известны" [16, с. 137]. А. Регель підтверджує цей факт і пише, що "Михаил Федорович стал первым украшать свой сад дорогими травами и растениями, и при нем же Герцог Готторпский Фридрих прислал с гамбургским купцом Петром Марцеллиусом "бархатную" (махровую) розу; "розы эти хорошо принялись в царских садах" [21, с. 483].

В околицях Москви найвідомішими були сади в Ізмайлові, які становили великий палацовий ансамбль. Тут було кілька садів: Виноградний, Грушевий, Сливовий, два Вишневих, Присяний, Овочевий і Круглий город [6]. В ізмайловських садах переважали місцеві породи дерев і кущів: липа, береза, черемха, ялина, сосна, яблуня,

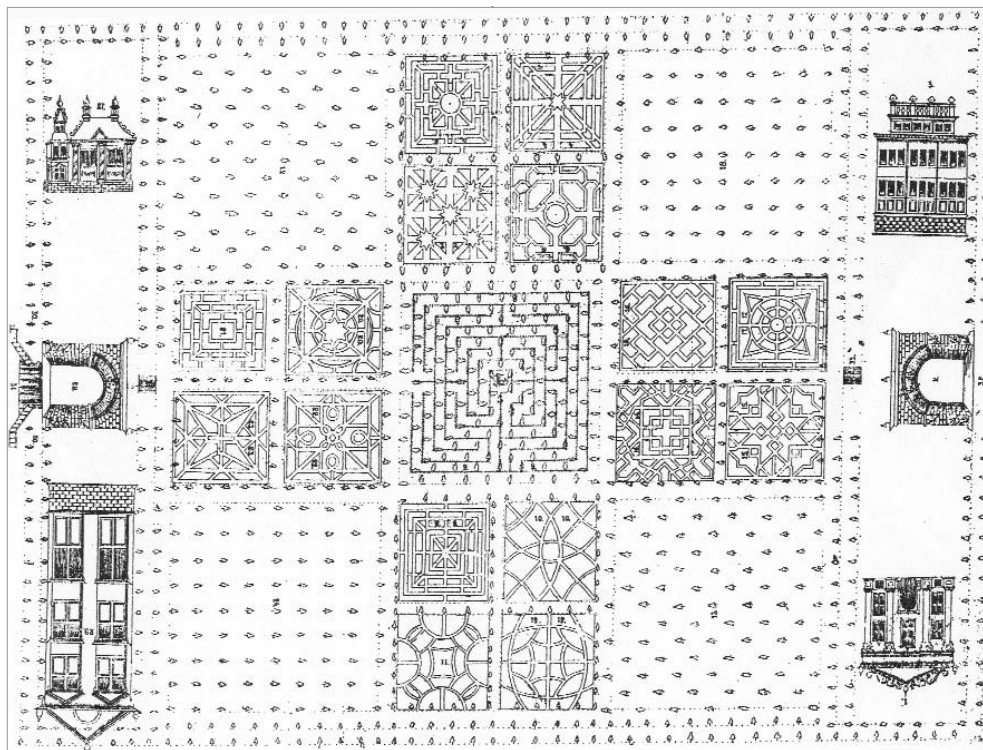

Рис. 2. Потішні палати із садом

вишня, груша, слива, барбарис, агрус, малина, смородина, а також шипшини і ліщина. На північному заході було розбито Виноградний сад, а на півночі — круглий Аптекарський. Зберігся план останнього з експлікацією (рис. 1).

Аптекарський сад загальною площею 6 га мав форму кола діаметром 280 м. Його особливістю було радіально-кільцеве планування. Сад був розбитий двома концентричними кільцевими і вісьмома променеподібними доріжками на 3 кільця (пояси), кожний з яких складався з трапецієподібних часток. Цей план доповнено детальними даними щодо асортименту дерев і чагарників. Уздовж зовнішнього кільця посаджено "от ворот до ворот возле ограды сверборинные деревья" (шиповник) в кількості 80 штук. Шиповник рос не тільки в виде живой изгороди, он был посажен также и на участках кольца, который был ближе всего к центру, по соседству с крыжовником и "божим" деревом" [17, с. 92].

План круглого Аптекарського саду дуже цікавий і його декоративне значення очевидно. Чергування овочевих культур, квітучих чагарників і дерев, посаджених концентричними колами, повинно було бути дуже ефектним. Як зазначає С.Н. Палентреєр, особливо декоративними були шипшини під час цвітіння [17].

На думку А.П. Вергунова, в Ізмайловському круглому саду геометричний рисунок існував не відособлено, він підкреслював декоративні можливості рослин (різноманітність їх форм, кольорів, запахів). Тут трави, квіти, кущі, дерева становили єдину композицію, без штучного розмежування декоративних і плодкових рослин [4].

Т.Б. Дубяго вважає, що з усіх садів Москви XVII ст. найцікавішим є сад, зображений на плані, який носить назву "Потішні палати із садом" [9] (рис. 2). Припускають, що це один із ізмайловських садів.

Композиція саду складалася із системи квадратів, які були засаджені декоративними і плодово-ягідними насадженнями. Кожен з квадратів мав свій рисунок. У центрі був лабіринт, доріжки обсажені смородиною і вишнями, а в середині саду розміщено джерело. На одному з квадратів було висаджено шипшини.

У XVIII ст. в садах Ізмайлово крім шипшини вирощувалося багато троянд, півоній та інших квітів, які використовували для облаштування палацових прийомів, свят, а також з медичними цілями [2].

Асортимент квітів ізмайловських садів був характерним майже для всіх парків Підмосков'я другої половини XVIII ст. У Коломенському садку XVIII ст. мали регулярний характер, тут вирощували головним чином яблуні, вишні, сливи, кущі шипшини, малини, агруса, смородини [4]. У Братовщині у 50-х роках XVIII ст. у квітниках росли троянди. У царській резиденції в с. Покровському сад був розбитий діагональними взаємоперпендикулярними доріжками на низку ділянок з плодовими деревами, що облямовувалися березами, між якими росли шипшини, барбарис, смородина та агрус [9]. У Реєстрі Покровського саду за 1752 р. було "троянд хороших різних видів — 144". Згідно з описом від 1761 р. у цьому саду було багато троянд, махрових і простих, бузку, півоній, тюльпанів і нарцисів. У садах с. Царицино у 1784 р. було побудовано оранжереї, де вирощували близько 2000 плодових дерев, а також ананаси, виноград, мигдаль, троянди. Наприкінці XVIII ст. тут було розбито чудові квітники з кущовими і штамбовими трояндами, які були висаджені в горщиках і які на зиму занесли у підвали [2].

Зберігся опис рослин Аненгофського (головинського) саду від 1738 р., де міститься запис: "розна — 10" [11, с. 33].

Подальший розвиток садово-паркового мистецтва в Росії у XVIII ст. пов'язаний з реформами Петра I і будівництвом нової столиці — Санкт-Петербурга (заснований у

1703 р). У Петербурзі і в його околицях було створено велику кількість чудових садів, деякі з яких є пам'ятками садово-паркового мистецтва світового значення. Під час будівництва цих садів Петро I спочатку отримував усі необхідні дерева і квітничково-декоративні рослини в боярських і інших приватних садах. Пізніше рослини стали замовляти в розсадниках Німеччини і Голландії, де були спеціальні садівники — поставальники, звідки їх кораблями доставляли до Росії.

У 1719 р. за особливим наказом Петра I гамбургському садівникові Шульцу було надіслано список дерев, квітучих чагарників, ягідників і квітів, які були потрібні для будівництва парку у Стрельні: смородина — 500 шт., агрус — 500, вишні "низьких дерев" — 200 шт., абрикоси, персики, каштани, білий і синій виноград, а також "3000 шт. сиринги испаника, 100 шт. роз, клематис флоре плену 20 шт.; рози центифолия флора лета (то есть с желтыми цветками) — 50 шт.". Ще більш різноманітний асортимент було заказано садівникові Пітеру Шеффелю, який повинен був прислати з Гамбурга "розы центифольные" [2, с. 116].

На початку XVIII ст. у саду третього літнього палацу було посаджено до 10 000 берез, 2000 горобин і 2000 черемхи. Між деревами розташувалися ягідні кущі, а "для лучшего воздуха" було запропоновано посадити 100 кущів "розен центифолию" [9, с. 42].

У Петергофі росли у той період: "штамбовых яблонь — 1600, низких яблонь — 300, вишен — 1500, лещины — 600, "буксбому" (самшита) — 1000, "розна немецкого разных красок" — 200 кустов" [9, с. 102].

Рослини, які привозили з Голландії, Швеції і Німеччини, не всі переносили суворі петербурзькі зими. Вони вимерзали, і тому їх переносили на час морозів до оранжереї. Це набагато здорожчувало утримання парків, потребувало будівництва нових оранжерей для зимового зберігання рослин. Однак іноземним садівникам, які працювали в палацових парках, не хотілося відмов-

лятися від виписки з-за кордону дерев і квітів. У 1741 р. садівник Петергофського парку голландець Бернгардт Фок запропонував найменш чутливі до морозу рослини не заносити на зиму в оранжереї, а залишати у парку, зберігаючи їх під накриттям з ялинових гілок, повстини, рогожі або ящиків. Вкривалися "фігури и пирамиды из заморских фруктов, бушбомовые цветники и розены" [2, с. 121]. Цей спосіб укриття незимостійких рослин повністю себе виправдав і досі використовується.

Троянди прикрашали також сади Петра I у Прибалтиці. В опису 1798—1799 р., складеному Шонсом, згадується про те, що біля Олександрівських висот (поблизу Риги) Петро I побудував літній палац. На терасах перед палацом було розбито сад. З характерних ознак саду згадується партер із троянд з двома чотирикутними басейнами. В опису 1731 р. у саду біля палацу в Катериненталі (поблизу Таллінна) нараховувалося 10 партерів, де росли тюльпани, півонії, нарциси, гвоздики, троянди [9].

Для того щоб забезпечити нові сади і парки деревним, кущовим і квітниковим посадковим матеріалом у Петербурзі було створено два перших розсадники декоративних рослин. План одного з них, складений і підписаний архітектором Леблоном у 1717 р., має назву "Чертеж императорского запасного сада". До нього додається детальна експлікація, з якої видно, що на ділянках Є-10 і Є-11 росли троянди різних сортів [9] (рис. 3).

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. дедалі більше збагачувалася флора дворянських парків, збирання дивовижних рослин ставало модним серед багатих вельмож. Деякі маєтки перетворювалися на своєрідні ботанічні сади. Одним з таких був маєток багатого гірничозаводчика П.А. Демідова у Москві поблизу сучасного Нескучного саду. У 1786 р. у каталозі саду, складеному самим Демидовим, нараховувалося 4363 види рослин, з них 45 видів троянд [12].

У 1714 р. створено Ботанічний сад у Петербурзі (нині Ботанічний сад Ботанічного

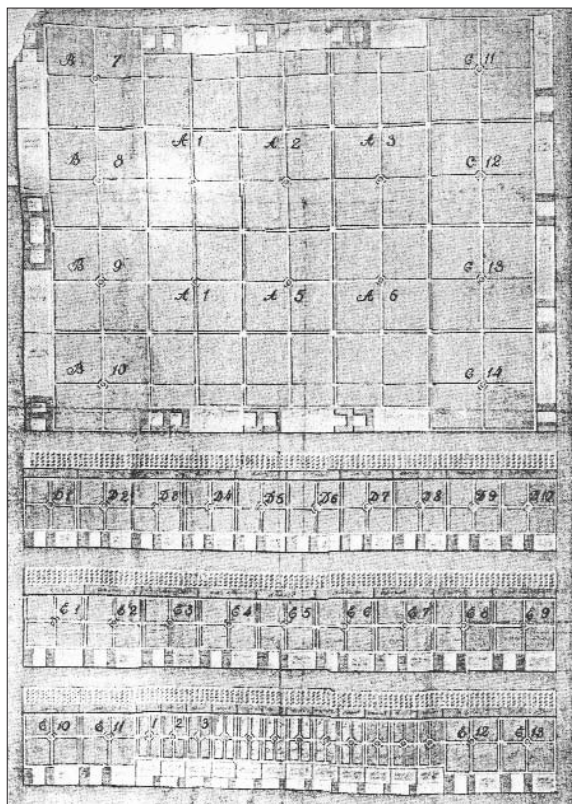

Рис. 3. Перший російський розсадник декоративних дерев і кущів. Проект Леблона, 1717 р.

інституту) — Аптекарський город. Серед його експонатів була і колекція троянд [23].

У 40-х роках XVIII ст. аптекарський город було закладено в Астрахані. У 1746 р. Медична канцелярія, позитивно оцінюючи роботу Астраханського городу, пропонувала звернути увагу на нові для тих місць деревні і трав'янисті рослини, зокрема "розовые кусты, абрикосовые, гранатовые, тутовые, лимонные, померанцевые деревья" [6, с. 70].

Наприкінці XVIII ст. за наказом дружини Павла I імператриці Марії Федорівни створено палацово-парковий ансамбль у Павловську, який нині визнано найвидатнішим твором ландшафтного стилю. Одним з елементів ансамблю був Трояндовий павільйон, прикрашений усередині квітками троянд, а біля павільйону розбито розкішний розарій [18, 19] (рис. 4).

Рис. 4. Трояндовий павільйон у Павловську. Малюнок В.А.Жуковського

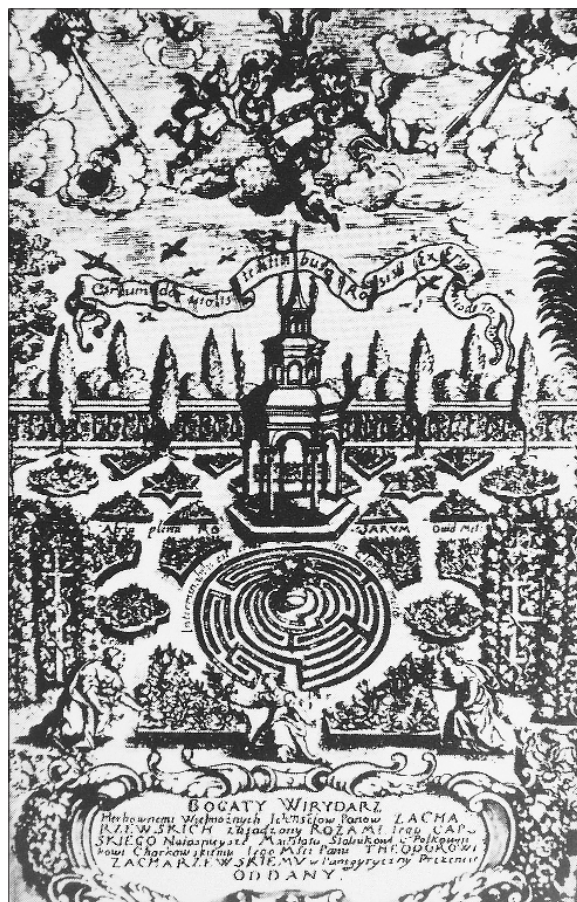

Рис. 5. Гравюра І. Щирського до книги І. Орновського "Bogaty w parentele, slawe i honoru wirydarz Zacharzewskich" (1705 р.)

В. Глазунов у книзі " Новый русский садовник, или подробное наставление любителей садов ...", яка була опублікована у 1799 р., зазначає, що на той час існувало 30 сортів троянд [5].

Характерною особливістю садівництва XVIII ст. є розширення кола власників садів і парків. Раніше це була власність тільки царя, членів його родини і невеликої кількості знатних осіб. У середині століття не лише магнати, а й поміщики "середньої руки" будували "художні сади" [4]. У цих садах і оранжереях серед інших рослин зростали троянди, частина з яких вирощувалася на продаж. З об'яв про продаж рослин у XVIII ст. можна отримати відомості про сортимент троянд того часу. П.Н. Столпянський наводить об'яву 1779 р.: "На Петербургской стороне в оранжереях госпожи Фокши, у садовника Степана можно получить розы сентифолия в горшках" [25, с. 637]. З 1792 р. починають друкувати об'яви про центіфольні, а також англійські мохнаті троянди і заморські трояндові кушки у кошиках [25, с. 637].

Директор Аптекарського городу І.П. Фальк, який обстежив різні сади Санкт-Петербурга [3], писав у 1766 р.: "розы, из которых некоторые в прошлое время из других земель привезены, сейчас во многих садах получили себе право мещанства" [26, с. 15].

У цей період виникають палацово-паркові ансамблі і в інших містах Росії. У XVII—XVIII ст. в Україні створюється ціла низка садів і парків. За даними Ю.О. Клименка, С.І. Кузнецова, В.М. Черняка, тільки у Поліссі і Лісостепу України нараховується 4 парки, створені у XVII ст., і 24 парки — у XVIII ст., які мають загальнодержавне значення [10]. О.Л. Липа зазначає, що у XVIII ст. в Україні створювалося багато "фантастичних палаців і величезних парків" [14, с. 32]. На жаль, даних про їх флористичний склад небагато. Найчастіше згадується загальна кількість видів або основні деревні породи. Нами знайдено окремі відомості про використання троянд в українських парках.

У 1752—1755 рр. у Києві було побудовано царський палац. "При цьому палаці великий регулярний сад... Цей сад складається з фруктових дерев і винограду, а в оранжереї є різні іноземні дерева, також квіти і трави американські." Так описано сад у доповіді Київської губернської канцелярії Сенату у 1760 р. [14, с. 35]. У середині XVIII ст. місцевість парку, де тепер розташовано стадіон "Динамо", була гарно декорована. Дерев'яні сходи вели в нижній сад, окрасою якого були басейни, боскети, шпалери плодкових дерев, винограду і троянд, тому це місце ще називали "Долиною троянд" [13].

У палацових садах графа К. Разумовського також росли троянди. Гун фон Оттон, який відвідав сад у Яготині у 1805 р., зазначав, що "перед главным домом заводит теперь граф английский сад". І далі пише: "лавандул и розы укрываются тут на зиму и свободно растёт *Rosa canina*" [7, с. 64].

В іншому саду графа К. Разумовського — у Батурині — у той його частині, "что была еще до строительства Камероном дворца, по описи 1772 р.: шпалерных вишневых дорог — 2, куртин с липами малых — 16. В оному саду разных дерев: обрезков испорченных — 15, винограда кустов разных — 10, розана кустов — 27, персиков — 4, смородины красной кустов — 13, черной смородины — 11, крыжовнику кустов — 5, орехов волошских разного сорта — 38, шпанских вишен старых — 11, черешен — 5, яблонь разных сортов — 97" [22, с. 75].

Троянди росли і в кримських садах. Академік Паллас, який мандрував Кримом у 1793—1794 рр., пише, що у Бахчисараї "среди ханских покоев находится продолговатый сад роз с беседками и фонтаном" [20, с.78].

При дослідженні історії використання троянд в українських садах і парках не можна не згадати уявний сад, зображений на гравюрі І. Щирського. У 1705 р. у друкарні Києво-Печерської лаври було надруковано панегіричну поему чернігівського поета Івана Орновського "Bogaty w parentele, slawe i honoru wirydarz Zacharzewsk-

kich" ("Багатий шаную, славою й честю сад Захаревських"), для якої Щирський виконав 5 гравюр, які є рідкісними в українській графіці садово-парковими пейзажами [24] (рис. 5). Зміст поеми — ушлявлення тільки-но заснованого міста Слобідської України — Харкова. Оспіваний у поемі сад — не реальний харківський пейзаж, а прообраз міста майбутнього, куточок раю. Поет і художник мріяли, щоб таким садом став майбутній Харков. Цей сад відображав прагнення і мрії сучасників. Утомлене війнами кінця XVII ст. суспільство жаждало миру і садів спочинку.

Таким чином, проведені дослідження дали можливість встановити:

1. Представники роду *Rosa L.* використовувалися як у регулярних садах Росії XVII — першої половини XVIII ст., так і в пейзажних парках кінця XVIII ст.

2. У російських садах XVII ст. використовувався головним чином місцевий асортимент рослин, зокрема шипшини.

3. Незважаючи на те, що в XVII ст. махрові троянди вже було привезено в Росію із Західної Європи, їх використання в цей період обмежене.

4. У XVIII ст. у садах висаджують як шипшини, так і троянди. Наприкінці XVIII ст. сортимент троянд нараховував близько 30 сортів.

1. Антонова А.А. Из истории зеленого строительства //Озеленение городов. — М.: Изд-во М-ва коммуна. хоз-ва РСФСР, 1954. — С. 3—7.

2. Базилевская Н.А. Из истории декоративного садоводства и цветоводства в России //Тр. ин-та истории естествознания и техники. — 1958. — Т. 24, вып. 5. — С. 107—150.

3. Булыгин Н.Е., Фирсов Г.А. Малоизвестные материалы И. Фалька о времени введения в культуру некоторых видов флоры России // Ботан. журн. — 1998. — 83, № 8. — С. 85—92.

4. Вергунов А.П., Горохов В.А. Русские сады и парки. — М.: Наука, 1988. — 415 с.

5. Глазунов В. Новый русский садовник, или подробное наставление любителям садов о разведении, содержании и украшении плодовых и ре-

гулярных садов и цветов. Также о разведении и содержании разных душистых и поваренных трав и кореньев в России по климату средней полосы. Собранный из разных писателей и собственных опытов сего сочинителя. Ч. II. — М.: Губернская типография А. Решетникова, 1799. — С. 193—200.

6. *Головкин Б.Н.* История интродукции растений в ботанических садах. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. — 125 с.

7. *Гун фон Оттон.* Поверхностная замечания по дороге от Москвы в Малороссию в осени 1805 г. Ч. 2. — М.: Типография Платона Бекетова, 1806. — 124 с.

8. *Данилов Б.А., Борткевич В.М.* К истории акклиматизации и натурализации древесных пород в России // Тр. по прикл. ботанике и селекции, 1925. — Т. 14, № 4. — С. 3—26.

9. *Дубяго Т.Б.* Русские регулярные сады и парки. — Л.: Гос. изд-во лит-ры по строительству, архитектуре и строительным материалам, 1963. — 341 с.

10. *Клименко Ю.О., Кузнецов С.И., Черняк В.М.* Старовинні парки України загальнодержавного значення: Довідник. Ч. I. Полісся і Лісостеп. — Тернопіль: Мандрівець, 1996. — 105 с.

11. *Кожин А.Е.* Исторический очерк оранжерейного и тепличного разведения растений в России в XVII—XIX столетиях // Интродукция растений и зеленое строительство. Тр. Ботан. ин-та им. В.Л. Комарова АН СССР, серия VI. — 1955. — Вып. 4. — С. 29—52.

12. *Культиасов М.В.* Из истории подмосковных ботанических садов // Бюл. ГБС. — 1950. — Вып. 6. — С. 95—99.

13. *Лантев А.А., Барановский Е.Д.* Зеленые богатства Киева и его окрестностей. — К.: Урожай, 1966. — 118 с.

14. *Липа О.Л.* Визначні сади і парки України та їх охорона. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1960. — 175 с.

15. *Лихачев Д.С.* Поэзия садов. К семантике садово-парковых стилей. — Л.: Наука, Ленинград. отд-ние, 1982. — 341 с.

16. *Надаров И.* К трехсотлетию садовых роз на Руси // Прогрессивное садоводство и огородничество. — 1914. — № 5. — С. 137.

17. *Палентреер С.Н.* Сады XVII века в Измайлове // Сообщения ин-та истории искусств. — 1956. — Вып. 7, Архитектура. — С. 80—104.

18. *Парад роз в Павловске* // Цветоводство. — 2001. — № 6. — С. 34—35.

19. *Путеводитель по саду и городу Павловску*, составленный П. Шторхом, с двенадцатью видами, рисованными с натуры В.А. Жуковским. — СПб., 1843.

20. *Путешествие по Крыму академика Палласа в 1793 и 1794 гг.* // Записки Императорского одесского общества истории и древностей. — 1881. — Т. 12. — С. 62—608.

21. *Регель А.* Изящное садоводство и художественные сады. — СПб.: Издание Г.Б. Винклер, 1896. — 447 с.

22. *Родічкін І., Родічкіна О.* Сад і культура України // Хроніка — 2000. Поезія українського парку. — 2001. — Вип. 41—42. — С. 48—141.

23. *Соколов М.П.* Ботанические сады. Основы их устройства и планировка. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1959. — 199 с.

24. *Степовик Д.* Иван Щирський. — К.: Мистецтво, 1988. — 159 с.

25. *Столпянский П.Н.* Старый Петербург. Садоводство и цветоводство в Петербурге в XVIII в. // Вестник садоводства, плодоводства и огородничества. — 1913. — № 7. — С. 518—553.

26. *Фальк И.П.* О здешних деревьях и кустах, которые годны в садах к аллеям и шпалерникам // Тр. Вольного экономического общества. — 1766. — Ч. 2. — С. 11—28.

27. *Krüssmann G.* The Complete Book of Roses. — Portland: Timber Press, 1981. — 436 p.

Рекомендував до друку
Ю.О. Клименко

Е.Л. Рубцова

Национальный ботанический сад
им. Н.Н. Гришко НАН Украины,
Украина, г. Киев

РОЗЫ В РОССИЙСКИХ САДАХ И ПАРКАХ XVII—XVIII ст.

Приведены исторические данные о сортименте и способах использования роз в садах России XVII—XVIII ст.

O.L. Rubtsova

M.M. Gryshko National Botanical Gardens,
National Academy of Sciences,
Ukraine, Kyiv

ROSES IN RUSSIAN GARDENS AND PARKS OF XVII—XVIII CENTURIES

Historical data on rose varieties and ways to use them in Russian gardens and parks of XVII—XVIII centuries are presented.